

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ : ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ*

ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਬਹੁਤ ਗਹਿਰਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਇੰਨੀ ਡੂੰਘੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸੰਕਲਪ ਹਨ ਕਿ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਉਪਰ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਜੁੱਟ ਵਜੋਂ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਲਈ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਹੋਂਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜਦਕਿ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਵਡਮੁੱਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਉਭਰਿਆ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਬੱਝੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਦੂਸਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ ਸਮੂਹਿਕਤਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੀ ਸਮੂਹਿਕਤਾ ਅੱਗੋਂ ਕਈ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਵਸਤੂ, ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪਰਸਪਰ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਜੁੜਨਸ਼ੀਲਤਾ ਇੰਨੀ ਡੂੰਘੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਵਿਚ ਵੀ ਆਈ ਤਬਦੀਲੀ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਇਸ ਮਿਸਾਲ ਦੁਆਰਾ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਸਾਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਜਿੱਥੇ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਉੱਥੇ ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਵਿਚ (ਅਰਥਾਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ) ਵੀ ਅਹਿਮ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬਣਤਰ, ਇਸ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਰੂਪ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ, ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵੀ ਅਧਿਐਨ ਅਧੀਨ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਕਾਲਖੰਡ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚਲੇ ਹਿੰਦੂ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਲੋਕ ਜੋ

* ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਫੈਲੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਸਕੂਲ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਨ ਸੱਤਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਅਰਥਾਤ ਰਾਜਸੀ ਸੱਤਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਵਜੋਂ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਇਹ ਤੱਥ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ ਪਰਿਵਰਤਨ ਭਾਵੇਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹੀ ਅੱਗੋਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਅਹਿਮ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਦੇ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਥਿਤੀਆਂ, ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਨ ਦਾ ਅਹਿਮ ਵਸੀਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਦਾ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਕਾਲਖੰਡ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਦੌਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਵਾਪਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਵੱਡੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਕਾਲਖੰਡ ਵਿਚ ਰਾਜਸੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਆਦਿਕ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਹਮਲਾਵਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਏ ਸਾਮੀ/ਇਸਲਾਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਤਨਾਉ, ਟਕਰਾਉ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਲੰਮੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੁਰ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸੁਮੇਲ ਜਾਂ ਸਮਨਵੈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਵਿਆਪਤ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਉੱਤਰ ਵਜੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਅੰਦੋਲਨਾਂ, ਲਹਿਰਾਂ (ਜੋ ਕਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਨ) ਕਰਕੇ ਵੀ ਇਹ ਕਾਲਖੰਡ ਅਤਿਅੰਤ ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ।

712 ਈ. ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮ ਮੁਹੰਮਦ-ਬਿਨ-ਕਾਸਿਮ ਦੇ ਹਮਲੇ ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਹਿੰਦੂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਸਾਹਮਣਾ ਵੀ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਸਾਹਮਣਾ ਜਿੱਥੇ ਦੋਵਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮੁਖਾਤਿਬ ਹੋਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਦੋਵਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਅੰਤਰ ਵਿਰੋਧਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਸਾਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਨਿਖੇੜੇ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਨ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਵਖਰੇਵੇਂ ਭਰਪੂਰ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਸਨ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜਾ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਸੀ, ਉਥੇ ਇਸਲਾਮ ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜਾ ਦਾ ਕੱਟੜ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜਕ ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਲਈ 'ਕਾਫ਼ਿਰਾਂ' ਦਾ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਮੁਹੰਮਦ-ਬਿਨ-ਕਾਸਿਮ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਰਵਰਤੀ ਮੁਸਲਿਮ ਹਮਲਾਵਰ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਭਾਰਤੀ ਮੰਦਿਰ ਬਣਦੇ ਸਨ ਜਿੱਥੋਂ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਹਾਸਿਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਮੰਦਿਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਲੁੱਟਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਮੁਸਲਿਮ ਹਮਲਾਵਰ ਕਾਫ਼ਿਰਾਂ ਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾਉਣ

ਅਤੇ ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇਹਨਾਂ ਮੰਦਿਰਾਂ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਭੰਨਤੋੜ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਾਲਖੰਡ ਵਿਚ “ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਸ਼ੋਕਮਈ ਸੀ। ਇਸ ਸੂਬੇ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਫਤਹਿ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਦੋ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਕਾਬੁਲ ਵਿਚਕਾਰ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਇਥੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪੈਰ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੰਮ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਧਰਮ ਬਦਲੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਇਸੇ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਫੈਲਾਈ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰ ਢਾਹ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਹਿੰਦੂ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮਸਜਿਦਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮਲੀਆਮੇਟ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ।¹ ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ‘ਮਲੇਛਾਂ’ ਦਾ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਉੱਥੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਹਿੰਦੂ ਜਨਤਾ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜਾ ਦੇ ਖੰਡਨਮਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੀ ਘੋਰ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ। ਇਹ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੋਵਾਂ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਵਿਰੋਧਾਂ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕਾਰਨ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਖ਼ਾਤਮੇ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਰਾਜਸੱਤਾ ਵਿਚ ਆਉਣ ਅਤੇ ਕੱਟੜਤਾ ਨਾਲ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਵਿਰੋਧ ਗਹਿਰਾਈ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹਿੰਦੂ ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਲਈ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰ ‘ਜਜ਼ੀਆ’ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਵੇਰਵੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤੀ ਕਾਲਖੰਡ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸਮਨਵੈ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਅੰਤਰ ਵਿਰੋਧਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗੁਰਮਤਿ ਚਿੰਤਨ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਵਚਨ ਹੈ ਜੋ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਅਦੁੱਤੀ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਇੱਕ ਅਧਿਆਤਮਕ ਚਿੰਤਨ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਦਰਭ ਨਾਲ ਵੀ ਵਾਬਸਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਗਿਆਨ-ਮੂਲਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਦੇ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਕਲਪਾਂ ਜਿਵੇਂ ਪਰਮਾਤਮਾ, ਜੀਵਾਤਮਾ, ਗੁਰੂ, ਗੁਰਮੁਖ, ਮਨਮੁਖ, ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਆਦਿਕ ਦਾ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਤੱਥ ਵੀ ਯਾਦ ਰੱਖਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਚਿੰਤਨ ਪਾਰਲੌਕਿਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਲੌਕਿਕ ਜਗਤ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਰਹੇ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮਾਂ, ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸਾਂਝ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਡਾ. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ, “ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਿਰਜਤ ਪ੍ਰਵਚਨ (discourse) ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪਰਮਾਰਥ ਦੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਰਾਹੀਂ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਬਹੁਪਰਤੀ ਸੰਗਠਨ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਗਵਾਈ ਦਾ ਸਦੀਵੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਰੋਤ ਬਣਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ

ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।² ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗਿਆਨ-ਪਾਠ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਕਾਲਖੰਡ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੌਰ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ, ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਚਿੰਤਨ ਨਾ ਕੇਵਲ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਤੀਉੱਤਰ ਵੀ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਦੇ ਰਚਨਾਕਾਰ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਖੰਡਨ ਭਰਪੂਰ ਵਤੀਰਾ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਜਿੱਥੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਨਾਤਾ ਜੋੜਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਇਸ ਦੀ ਸੁਰ ਇਸ ਕਾਲਖੰਡ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ, ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਖੰਡਨਮਈ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ ਨੂੰ ਵਾਚਦਿਆਂ ਇਹ ਤੱਥ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਚਿੰਤਨ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਦੇ ਰਚਨਾਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਚਰਨ ਸਮਾਂ, ਸਥਾਨ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤੀ ਕਾਲਖੰਡ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਦੌਰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ, ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਕਰਮਕਾਂਡ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਗਿਰਾਵਟ ਆਦਿਕ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਬਾਣੀਕਾਰ ਧਰਮ ਚਿੰਤਕ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੌਰ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਅਖੌਤੀ ਧਰਮ ਚਿੰਤਕਾਂ ਵਾਂਗ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਪਾਰਗਾਮੀ ਪਹੁੰਚ ਅਖਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਬਲਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿਕੇ ਇਸ ਦਾ ਗਹਿਰਾਈ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਾਣੀਕਾਰ ਕੇਵਲ ਇਹਨਾਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਹੋਣ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੰਦਿਆਂ ਇਹਨਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਪ੍ਰਤੀਉੱਤਰ ਵੀ ਸਿਰਜਿਆ। ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਖੇਤਰ ਅਨੇਕਾਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲਖੰਡ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਦੋ ਧਰਮ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਹੀ ਕ੍ਰਿਆਵੰਤ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਾਥ ਜੋਗੀ ਵੀ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੌਰ ਦੀ ਵਿਡੰਬਨਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਮੂਹ ਧਰਮ ਤਮਾਮ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਹਰੇਕ ਧਰਮ, ਸੰਪਰਦਾ ਦਾ ਧਰਮ ਮਨੋਰਥ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਸੇਧ ਦੇਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਧਰਮ ਦੇ ਇਸ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਨੂੰ ਵਿਸਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਿਆਂ ਸਮੁੱਚੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੂੰ ਗੰਧਲਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਧਾਰਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਔਗੁਣਾਂ, ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਵੀ ਇਹ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਹੀ ਸਨ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਧਰਮ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਹੀ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਅਨੇਕਾਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜਾ ਵਰਤ, ਸ਼ਰਾਧ ਵਰਗੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕਰਮਕਾਂਡ ਇਸ ਕਦਰ ਹਾਵੀ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਕਿ ਇਸ ਧਰਮ ਦੀ ਮੂਲ ਭਾਵਨਾ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਪੁਜਾਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਅਰਥਾਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ ਆਪਣੀ

ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਅਜਿਹੇ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਕੀਤਾ ਜੋ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਤਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਜਨਸਧਾਰਣ ਦਾ ਹਰੇਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ “ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਰਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਵਸਤੂ-ਸਥਿਤੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਦਾਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪੁੰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਇੰਨੀ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਕਿ ਦਾਣੇ-ਦਾਣੇ ਨੂੰ ਤਰਸਦੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲਈ ਮੁਕਤੀ ਮਾਰਗ ਕਿਸੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਗਊ ਦਾਨ ਕਰਨ ਤੇ ਹੀ ਉਪਲਬਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ।³ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਰਗ ਦੁਆਰਾ ਅਨੇਕਾਂ ਅਜਿਹੇ ਕਰਮਕਾਂਡ, ਵਰਤ, ਤੀਰਥ-ਇਸ਼ਨਾਨ, ਤਿਥਾਂ ਆਦਿ ਫੈਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਜੋ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀ ਸਾਧਨ ਮਾਤਰ ਸਨ।

ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਵਾਂਗ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨਾਲ ਗ੍ਰਸਤ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚਲੇ ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜਾ ਵਰਗੇ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਵੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਧਾਰਮਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਗੰਧਲਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਵਿਦਮਾਨ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਮਜ਼ਹਬੀ ਜਨੂੰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਉਪਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ੁਲਮ ਕੀਤੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜਕ ਕਹਿ ਕੇ ਅਤੇ ‘ਕਾਫ਼ਿਰ’ ਗਰਦਾਨ ਕੇ ਆਪਣੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਇਆ। ਮੁਸਲਿਮ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਿਰਾਂ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਭੰਨਤੋੜ ਅਤੇ ਮੰਦਿਰਾਂ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਵਰਗੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਧਾਰਮਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਗੰਧਲਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਵਿਚਲੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਆਪਣੇ ਸੌੜੇ ਆਰਥਿਕ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹਿੱਤ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਰ ਕੇ ਅਜਿਹੇ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਅਤੇ ਫੋਕੇ ਪਖੰਡਾਂ ਦਾ ਫੈਲਾਉ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਮੂਲ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਹੀ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂਆਂ ਮੁੱਲਾਂ, ਮੌਲਵੀਆਂ ਨੇ ਨਮਾਜ਼, ਰੋਜ਼ੇ, ਜ਼ਕਾਤ, ਹਜ ਆਦਿ ਧਾਰਮਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਪਖੰਡਯੁਕਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਨਮਾਜ਼ ਜੋ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਵਿਚਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮ ਸੀ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਖਾਵਾ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰੋਜ਼ੇ, ਹੱਜ, ਆਦਿਕ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਉੱਚੇ ਦਰਸਾਉਣ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਸੰਬੰਧੀ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕਾਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਕਾਜੀ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚੋਂ ਹਵਾਲੇ ਦੇ ਕੇ ਕਿਸੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਸੰਬੰਧੀ ਫ਼ੈਸਲਾ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਕਾਲਖੰਡ ਦੇ ਕਾਜੀ ਰਿਸ਼ਵਤਾਂ ਲੈ ਕੇ ਪਵਿੱਤਰ ਗ੍ਰੰਥ (ਕਤੋਬ) ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਤੋੜ-ਮਰੋੜ ਕੇ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਫ਼ੈਸਲਾ ਸੁਣਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂਆਂ

ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿ ਖੁਦ ਧਰਮ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਨੈਤਿਕ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ ਦੇ ਸਵਾਰਥੀਪਨ ਅਤੇ ਸੌੜੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਕਾਲਖੰਡ ਵਿਚ ਨਾਥਾਂ, ਜੋਗੀਆਂ, ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਬੋਲਬਾਲਾ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਨਾਥ, ਜੋਗੀ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚਲੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਸਥਾਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਬਣੇ ਇਹਨਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਭਰਮਾਰ ਸੀ। ਕੋਈ ਕੰਮ-ਧੰਦਾ ਨਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ-ਨਿਰਬਾਹ ਲਈ ਮੰਗ ਕੇ ਖਾਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕੋਈ ਕਿਰਤ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿਣਾ ਦੱਸਦੇ ਸਨ। ਧਰਮ ਦੀ ਆੜ ਲੈ ਕੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਬਣੇ ਇਹ ਲੋਕ ਅਸਲ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੇ ਮੂਲ ਮਕਸਦ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭੁੱਲ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਅਖੌਤੀ ਧਾਰਮਿਕ ਲੋਕ “ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹੀ ਲਹਿਰ ਉਠਣ ਨਾਲ ਘਰ-ਬਾਰ ਛੱਡ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਪੇਟ ਭਰਨ ਲਈ ਫਿਰ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀਆਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵੱਲ ਝਾਕਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਨਾ ਉਹ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਧਰਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਧਰਮ ਵਿਚ ਉੱਚੇ ਉਠ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਬੱਸ ਸਰੀਰ ਉੱਤੇ ਸੁਆਹ ਮਲਕੇ ਜਾਂ ਗੋਰੂਏ ਰੰਗ ਵਿਚ ਕੱਪੜੇ ਰੰਗ ਕੇ ਸਾਧੂ ਹੋਣ ਦਾ ਆਡੰਬਰ ਰਚਦੇ ਸਨ।⁴ ਇਹਨਾਂ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਾਕਾਰਤਮਕ ਯੋਗਦਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਲਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਧਾਰਮਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨਾਲ ਗ੍ਰਸਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਧਾਰਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਕਰਮਕਾਂਡ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਤੱਥ ਯਾਦ ਰੱਖਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਬਾਣੀਕਾਰ ‘ਸੈਕੁਲਰ’ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮਾਨਤਾ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਪਹੁੰਚ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚਲੀ ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜਾ, ਪੂਜਾ-ਵਿਧਾਨ ਵਰਤ ਆਦਿਕ ਉਪਰ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀ ਖੰਡਨੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਵਿਚ ਮੂਲ ਭਾਵਨਾ ਗੁਆ ਚੁੱਕੇ ਨਮਾਜ਼, ਹੱਜ, ਰੋਜ਼ੇ, ਜ਼ਕਾਤ ਆਦਿਕ ਦਾ ਖੰਡਨ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ :

ਘਰਿ ਨਾਰਾਇਣੁ ਸਭਾ ਨਾਲਿ॥ ਪੂਜ ਕਰੇ ਰਖੈ ਨਾਵਾਲਿ॥
ਕੁੰਗੁ ਚੰਨਣੁ ਫੁਲ ਚੜਾਏ॥ ਪੈਰੀ ਪੈ ਪੈ ਬਹੁਤੁ ਮਨਾਏ॥
ਮਾਣੂਆ ਮੰਗਿ ਮੰਗਿ ਪੈਨੇ ਖਾਇ॥ ਅੰਧੀ ਕੰਮੀ ਅੰਧ ਸਜਾਇ॥
ਭੁਖਿਆ ਦੇਇ ਨ ਮਰਦਿਆ ਰਖੈ॥ ਅੰਧਾ ਝਗੜਾ ਅੰਧੀ ਸਥੈ॥

.....

ਸਚੁ ਵਰਤੁ ਸੰਤੋਖੁ ਤੀਰਥੁ ਗਿਆਨੁ ਧਿਆਨੁ ਇਸਨਾਨੁ॥
ਦਇਆ ਦੇਵਤਾ ਖਿਮਾ ਜਪਮਾਲੀ ਤੇ ਮਾਣਸ ਪਰਧਾਨੁ॥
ਜੁਗਤਿ ਧੋਤੀ ਸੁਰਤਿ ਚਉਕਾ ਤਿਲਕੁ ਕਰਣੀ ਹੋਇ॥
ਭਾਉ ਭੋਜਨੁ ਨਾਨਕਾ ਵਿਰਲਾ ਤ ਕੋਈ ਕੋਇ॥

.....

ਮਿਹਰ ਮਸੀਤਿ ਸਿਦਕੁ ਮੁਸਲਾ ਹਕੁ ਹਲਾਲੁ ਕੁਰਾਣੁ ॥
 ਸਰਮ ਸੁੰਨਤਿ ਸੀਲੁ ਰੋਜਾ ਹੋਹੁ ਮੁਸਲਮਾਣੁ ॥
 ਕਰਣੀ ਕਾਬਾ ਸਚੁ ਪੀਰੁ ਕਲਮਾ ਕਰਮ ਨਿਵਾਜ ॥
 ਤਸਬੀ ਸਾ ਤਿਸੁ ਭਾਵਸੀ ਨਾਨਕ ਰਖੈ ਲਾਜ ॥⁵

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ‘ਧਰਮ’ ਦੀ ਮੂਲ ਭਾਵਨਾ ਗੁਆ ਚੁੱਕੇ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਡੰਬਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦੋਵਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਮਾਰਗ ਦੀ ਸੋਝੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਹ ਗਿਆਨਮੂਲਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਨਵੀਨ ਚੇਤਨਾ ਫੈਲਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮਾਂ ਉਪਰ ਹਾਵੀ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਆਡੰਬਰਾਂ ਉਪਰ ਬਾਣੀਕਾਰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤੱਖਣੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮਾਂ ਦੁਆਲੇ ਉਸਰੇ ਪ੍ਰਪੰਚ ਦਾ ਪਾਜ ਬਾਰੀਕਬੀਨੀ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾਪੂਰਵਕ ਉਘਾੜਦੇ ਹਨ।

ਇਸਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਿਕ ਦਸ਼ਾ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵਰਗੀ ਭੈੜੀ ਕੁਰੀਤੀ ਕਾਰਨ ਦੋਸ਼ਪੂਰਨ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸੀ। ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਵਿਆਪਤ ਅਜਿਹੀ ਭੈੜੀ ਕੁਰੀਤੀ ਸੀ ਜੋ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਹੋਰ ਕਠੋਰਤਾ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੱਧਕਾਲ ਤੱਕ ਆ ਕੇ ਤਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਅਮਾਨਵੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਵਾਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਹੋਣਾ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਸਮੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਸਦਕਾ ਜਾਤੀ-ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਧੱਕਾ ਲੱਗਿਆ। ਮੁਸਲਮਾਨਾ ਵਿੱਚ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਭੇਦਭਾਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਦਰਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵਰਗੀ ਕੁਰੀਤੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਆਪਣੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਇਹ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਫੈਲਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜਾਤੀ-ਪ੍ਰਥਾ ਵਰਗੀ ਕੁਰੀਤੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਧਰਾਤਲ ਵੀ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਉੱਪਰ ਹੀ ਅਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਮਾਨਵੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਕਰੂਰਤਾਪੂਰਨ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਣੀਕਾਰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਤਹਿਤ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਾਣੀਕਾਰ ਮਾਨਵੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਧਰਾਤਲ ਉਪਰ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਉਸਾਰਦੇ ਹਨ। “ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਮਿਥ ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀ ਧਰਾਤਲ ਉੱਤੇ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਰਗਾਮੀ ਹਸਤੀ (ਬ੍ਰਹਮ) ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਾਤਿ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਜੋਤਿ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।”⁶ “ਜਾਣਹੁ ਜੋਤਿ ਨਾ ਪੁਛਹੁ ਜਾਤੀ” ਵਰਗੇ ਕਥਨ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਅਮਾਨਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵਰਗੀ ਕੁਰੀਤੀ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਨ ਵਾਲੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਬੋਲ ਸਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਨਾ ਕੇਵਲ ਇਸ

ਕੁਰੀਤੀ ਦਾ ਤਾਰਕਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਤਿੱਖਾ ਵਿਰੋਧ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਸਗੋਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦਿਆਂ ਨਵੀਨ ਚੇਤਨ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ:

ਨੀਚਾ ਅੰਦਰਿ ਨੀਚ ਜਾਤਿ ਨੀਚੀ ਹੂ ਅਤਿ ਨੀਚੁ ॥

ਨਾਨਕੁ ਤਿਨ ਕੈ ਸੰਗਿ ਸਾਥਿ ਵਡਿਆ ਸਿਉ ਕਿਆ ਰੀਸ ॥

ਜਿਥੇ ਨੀਚ ਸਮਾਲੀਅਨਿ ਤਿਥੈ ਨਦਰਿ ਤੇਰੀ ਬਖਸੀਸ ॥⁷

ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਡਾਢੀ ਢਾਹ ਲੱਗੀ ਪਰੰਤੂ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਧਰਮ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਅਰਥਾਤ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚੋਂ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਗੁਰਮਤਿ ਚਿੰਤਨ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਕਥਿਤ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸੇ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਚ ਰਹਿਕੇ ਹੀ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਿਵਾਉਣ ਵੱਲ ਅਗਰਸਰ ਹੈ। ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਤੇ ਅਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਲੌਕਿਕ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਵੀ ਇਸਦੀ ਉਚਿਤਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਠਾਉਣਾ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅਹਿਮ ਸਮਾਜ-ਸੁਧਾਰਕ ਕਦਮ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਅਮਾਨਵੀ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹਾਲਤਾਂ ਕਾਰਨ ਬੜੀ ਦਰਦਨਾਕ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੰਨਿਆ ਹੱਤਿਆ, ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵਰਗੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਸਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਉੱਪਰ ਕੇਂਦਰਿਤ ਸੀ। ਕੰਨਿਆ ਹੱਤਿਆ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਚਲਨ ਸਦਕਾ ਕੰਨਿਆ ਦੇ ਜਨਮ ਨੂੰ ਬਦਸ਼ਗਨੀ ਸਮਝ ਕੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਜੇਕਰ ਕੰਨਿਆ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਜਵਾਨ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦੁਰਦਸ਼ਾਪੂਰਨ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿਚ “ਪਤੀ ਦੀ ਮੌਤ ਉਪਰੰਤ ਲੋਕ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਸੋਲ੍ਹਾ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸਿੰਦੂਰ ਲਗਾ ਕੇ ਨਾਰੀਅਲ ਫੜਾ ਦਿੰਦੇ। ਨਾਰੀਅਲ ਫੜਾ ਦੇਣ ਦੀ ਰੀਤ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਉਸ ਲਈ ਸੜ ਕੇ ਮਰਨਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਸਤਰੀ ਡੋਲ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਲਟਾ ਕਹਿ ਕੇ ਅੱਤ ਦਾ ਅਪਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।⁸ ਔਰਤ ਦੀ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵਿਕਾਰਪੂਰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪਰਦਾ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਦਾ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਆਗਮਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਜੋ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅਨੇਕਾਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਦੁਰਦਸ਼ਾਪੂਰਨ ਸੀ ਹੋਰ ਦਰਦਨਾਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਨਾਬਰਾਬਰੀ ਵਾਲੇ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸਿਰਜਤ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨਿਸ਼ਚੈ ਹੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰਚਨਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ

ਵਿਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰਮਈ ਵਤੀਰੇ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰਮਈ ਵਤੀਰੇ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਮਾਣਯੋਗ ਸਥਾਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ। ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਏਨੀ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਨਾਂਮਾਂਤਰ 'ਭੰਡਿ' ਹੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਸ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਕਰੜੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਖੰਡਨ ਹੀ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਨਿਮਨਅੰਕਿਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ:

ਭੰਡਿ ਜੰਮੀਐ ਭੰਡਿ ਨਿੰਮੀਐ ਭੰਡਿ ਮੰਗਣੁ ਵੀਆਹੁ ॥

ਭੰਡਹੁ ਹੋਵੈ ਦੋਸਤੀ ਭੰਡਹੁ ਚਲੈ ਰਾਹੁ ॥

ਭੰਡੁ ਮੁਆ ਭੰਡੁ ਭਾਲੀਐ ਭੰਡਿ ਹੋਵੈ ਬੰਧਾਨੁ ॥

ਸੋ ਕਿਉ ਮੰਦਾ ਆਖੀਐ ਜਿਤੁ ਜੰਮਹਿ ਰਾਜਾਨੁ ॥⁹

ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਉਪਰੋਕਤ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਔਰਤ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਤੁਲਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦਾ ਉੱਘਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਪਰੰਤੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਏਨੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਲੋਕ ਔਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰਮਈ ਵਤੀਰੇ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਸਨ। ਔਰਤ ਨੂੰ 'ਮੰਦਾ' ਕਹਿਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਮੱਧਕਾਲੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਰ ਕਰੀ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਸਤਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਵਤੀਰੇ ਨੂੰ ਕਾਟੇ ਹੇਠ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਔਰਤ ਦੀ ਜੱਗ ਜਣਨੀ ਮਹੱਤਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਗਰਭੂਮੀ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹੋਏ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਵਡਮੁੱਲਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਾਣੀਕਾਰ ਆਪਣੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਦਾ ਵੀ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੁਆਰਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਅੰਦਰ ਵਿਆਪਤ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਖੰਡਨਮਈ ਪਹੁੰਚ ਅਪਨਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਭਾਰੂ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਪੁਜਾਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਬਚਪਨ ਵਿਚ 'ਜਨੇਊ' ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਵੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਇਸ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰੀਤੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਕੇਵਲ ਨਿਖੇਧੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਫੋਕੇ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਅਤੇ ਭੇਖਾਚਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਹਿਲੂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਆਲੋਚਨਾ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚੇਵਾਚਕ ਵੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।¹⁰ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਇਸ ਰੀਤੀ ਦਾ 'ਨਿਰਾਰਥਕਤਾ' ਤੋਂ 'ਸਾਰਥਕਤਾ' ਵੱਲ ਰੂਪਾਂਤਰਨ ਕਰਦਿਆਂ ਨਿਵੇਕਲੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਦਇਆ ਕਪਾਹ ਸੰਤੋਖੁ ਸੂਤੁ ਜਤੁ ਗੰਢੀ ਸਤੁ ਵਟੁ ॥

ਏਹੁ ਜਨੇਊ ਜੀਅ ਕਾ ਹਈ ਤ ਪਾਡੇ ਘਤੁ ॥

ਨਾ ਇਹੁ ਤੁਟੈ ਨ ਮਲੁ ਲਗੈ ਨਾ ਏਹੁ ਜਲੈ ਨ ਜਾਇ ॥

ਧੰਨੁ ਸੁ ਮਾਣਸ ਨਾਨਕਾ ਜੋ ਗਲਿ ਚਲੇ ਪਾਇ ॥¹¹

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਇਸ ਕਦਰ ਵਿਦਮਾਨ ਸੀ ਕਿ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਦਮ-ਕਦਮ 'ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਥੋਥੇ ਅਤੇ ਪਖੰਡਯੁਕਤ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਨੇ ਜਨਸਧਾਰਣ ਨੂੰ ਅੱਤ ਦੇ ਵਹਿਮੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। “ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਸੁੱਚ-ਭਿੱਟ ਅਤੇ ਚੌਕਾਕਾਰ ਆਦਿ ਦਾ ਕਾਫੀ ਬੋਲਬਾਲਾ ਸੀ। ਸੁੱਚ-ਭਿੱਟ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਬੜਾਵਾ ਦੇਣ ਪਿੱਛੇ, ਕਥਿਤ ਉਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ (ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਰਗ) ਦਾ ਹੀ ਹੱਥ ਸੀ।¹² ਇਹਨਾਂ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਚੈਨ ਨਾਲ ਜਿਊਣ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਔਕੜਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਵਿਚ ਖਚਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਖੁਸ਼ੀ ਜਾਂ ਗ਼ਮੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਬਕਾਇਦਾ ਇਕ ਵਿਧੀ-ਵਿਧਾਨ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਧੀ-ਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਇਆ ਕਾਰਜ ਹੀ ਸਫਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਕੋਈ ਉਣਤਾਈ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਪਸ਼ਗਨ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਟਿਆ ਦਾ ਦੁਖਦਾਈ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਵੀ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਏਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰੂੜ੍ਹ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਕਿ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਮਨੁੱਖ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਭੂਤਾਂ-ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਆਦਿਕ ਕਾਲਪਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ। ‘ਅਜਿਹੀਆਂ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਆਤਮਾਵਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪਾ ਕੇ ਘਾਤਕ ਹੀ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਗੋਂ ਜਾਨਲੇਵਾ ਵੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਦੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਬਹਾਲੀ ਹਿੱਤ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ। ਤਾਂਤਰਿਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤੰਤਰਾਂ-ਮੰਤਰਾਂ ਆਦਿ ਦੁਆਰਾ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰੇ ਲਈ ਇਹ ਟੂਣੇ ਟਾਮਣ ਅਤੇ ਧਾਗੇ ਤਵੀਤ ਆਦਿ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ।¹³ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਹ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਤਾਂਤਰਿਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਫੈਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਪਜੀਵਕਾ ਚੱਲਦੀ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਤਾਂਤਰਿਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਆਰਥਿਕ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਖਾਤਿਰ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਹੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਾਣੀਕਾਰ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਅਤੇ ਰੂੜ੍ਹ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ, ਪਖੰਡਾਂ ਉੱਪਰ ਵੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਬਾਣੀਕਾਰ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਤਥਾਕਥਿਤ ਤਾਰਕਿਕਤਾ ਨੂੰ ਕਾਟੇ ਹੇਠ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹੋਏ ਇਹਨਾਂ ਤਰਕ ਵਿਹੁਣੇ ਆਡੰਬਰਾਂ ਦਾ ਪਾਜ ਬੜੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਉਘਾੜਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਕਰਮਕਾਡਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਧੀਨ ‘ਸੂਤਕ’ ਵਰਗੇ ਵਹਿਮ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਭਾਰੂ ਸੀ ਤਾਂ ਬਾਣੀਕਾਰ

ਇਸ ਨਿਰਾਰਥਕ ਵਹਿਮ ਦਾ ‘ਸਭੋ ਸੂਤਕ ਭਰਮ ਹੈ’ ਦੇ ਕਥਨ ਦੁਆਰਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਇਸ ਖੰਡਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਨਿਰਬਾਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਦੀਆਂ ਅਕੱਟ ਦਲੀਲਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ:

ਜੇ ਕਰਿ ਸੂਤਕੁ ਮੰਨੀਐ ਸਭ ਤੈ ਸੂਤਕੁ ਹੋਇ ॥
 ਗੋਹੇ ਅਤੈ ਲਕੜੀ ਅੰਦਰਿ ਕੀੜਾ ਹੋਇ ॥
 ਜੇਤੇ ਦਾਣੇ ਅੰਨ ਕੇ ਜੀਆ ਬਾਝੁ ਨ ਕੋਇ ॥
 ਪਹਿਲਾ ਪਾਣੀ ਜੀਉ ਹੈ ਜਿਤੁ ਹਰਿਆ ਸਭੁ ਕੋਇ ॥
 ਸੂਤਕੁ ਕਿਉ ਕਰਿ ਰਖੀਐ ਸੂਤਕੁ ਪਵੈ ਰਸੋਇ ॥
 ਨਾਨਕ ਸੂਤਕੁ ਏਵ ਨ ਉਤਰੈ ਗਿਆਨੁ ਉਤਾਰੇ ਧੋਇ ॥¹⁴

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਮੁੱਚੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਚ ‘ਸੂਤਕ’ ਨੂੰ ਵਿਆਪਤ ਦਰਸਾ ਕੇ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਵਿਚ ਖਚਿਤ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤੰਨ ਹੋਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਉਪਰੰਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਿਰਜਤ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸ਼ੁੱਧ ਅਧਿਆਤਮਕ ਚਿੰਤਨ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਇਹ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਵਾਬਸਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਾਣੀਕਾਰ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੁਰੀਤੀਆਂ, ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਦੀ ਨਾ ਕੇਵਲ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਸਗੋਂ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣਾ ਵਿਰੋਧਤਾ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਤੀਉੱਤਰ ਵੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਦਾ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਵੀ ਗੂੜ੍ਹਾ ਨਾਤਾ ਜੁੜਿਆ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ, (ਅਨੁ: ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ), **ਸਿੱਖ ਮਤ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ**, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2009, ਪੰਨਾ 3
2. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ, **ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ : ਸਿੱਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਹਾਰ**, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਲੁਧਿਆਣਾ, 2011 ਪੰਨਾ 216
3. ਮਨਮੋਹਨ ਸਹਿਗਲ, **ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਏਕ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸਰਵੇਕਸ਼ਣ**, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1971, ਪੰਨਾ 551
4. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, **ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼** (ਭਾਗ ਦੂਜਾ), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2002, ਪੰਨਾ 405
5. **ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ**, ਪੰਨਾ 1240-41,1245,140
6. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ, **ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ : ਸਿੱਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਹਾਰ**, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਲੁਧਿਆਣਾ, 2011 ਪੰਨਾ125
7. **ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ**, ਪੰਨਾ 15
8. ਮਨਮੋਹਨ ਸਹਿਗਲ, **ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਏਕ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸਰਵੇਕਸ਼ਣ**, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1971, ਪੰਨਾ 584
9. **ਉਹੀ**, ਪੰਨਾ 473
10. ਜਸਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਢਿੱਲੋਂ, (ਸੰਪਾ.), **ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ**, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2006 ਪੰਨਾ 40
11. **ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ**, ਪੰਨਾ 471
12. ਕੁਲਵੰਤ ਕੌਰ , **ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ**, ਨਵਜੁੱਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ, ਦਿੱਲੀ, 1991 ਪੰਨਾ 9
13. ਕਰਮ ਸਿੰਘ, **ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਮ ਚੇਤਨਾ**, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 2002 ਪੰਨਾ 102
14. **ਉਹੀ**, ਪੰਨਾ 472